

Μακεδονικά

Τόμ. 36 (2007)

Θαυματουργικές εικόνες της Μονής Βατοπαιδίου και τα αντίγραφα τους

Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Βιβή Χ. Παπαδημητρίου

doi: [10.12681/makedonika.22](https://doi.org/10.12681/makedonika.22)

Copyright © 2014, Ε. Ν. Τσιγαρίδας, Βιβή Χ. Παπαδημητρίου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιγαρίδας Ε. Ν., & Παπαδημητρίου Β. Χ. (2011). Θαυματουργικές εικόνες της Μονής Βατοπαιδίου και τα αντίγραφα τους. *Μακεδονικά*, 36, 1-31. <https://doi.org/10.12681/makedonika.22>

ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ ΤΟΥΣ

Στη Μονή Βατοπαιδίου τιμώνται ως θαυματουργικές πέντε εικόνες της Παναγίας: η Παναγία η Βηματάρισσα ή Κτητόρισσα, η Παναγία η Παραμυθία, η Παναγία η Εσφαγμένη, η Παναγία η Αντιφωνήτρια, η Παναγία η Ελαιοβρύτισσα, η Παναγία η Πυροβοληθείσα και η Παναγία η Παντάνασσα.

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιάσουμε τις τρεις από τις επτά εικόνες της Μονής: την Παναγία Βηματάρισσα ή Κτητόρισσα, την Παναγία Παραμυθία και την Παναγία Αντιφωνήτρια.

1. Παναγία Βηματάρισσα – Κτητόρισσα

Η εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας (εικ. 1) είναι τοποθετημένη στο σύνθρονο του Ιερού Βήματος του καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου και συνδέεται, σύμφωνα με την παράδοση, με επεισόδιο¹ που συνέβη στη Μονή, κατά την επιδρομή Αράβων τον 10ο αι.² Ο ιεροδιάκονος βηματάρης Σάβ-

1. Σχετικά με την παράδοση γύρω από την εικόνα, βλ. Ι. Κομνηνού, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους Άθωνος*, Σναγον 1701 (ανατύπωση, Καρυές Αγίου Όρους 1984), σσ. 44-46, 49-50· Π. Μυλωνάς, *Μονή Βατοπεδίου*, Τευχ. Α', *Οικιστική Ανάλυση, Πυρκαϊά – Αναστήλωση, Παλαιές Περιγραφές*, Αθήναι 2003, στην «Περιγραφή του Αγίου Όρους κατά την πρώτη (1725-1726) και δεύτερη (1744) επίσκεψη του Βάρσκη», σσ. 121 και 126-127, 129, αντίστοιχα· Α. Kapustin, *Zametki russkogo palominka na Svjatoi Gore*, Tr. KDA, Kiev 1861, σ. 225· Ν. Kondakov, *Pamjatniki hristijanskogo isskustva na Afone*, St. Petersburg 1902, σ. 171, πίν. XIX· *Ανωτέρα Επισκέψεις επί του Άθω, ήτοι διηγήσεις περί των θαυματουργών εικόνων της Θεοτόκου*, Άγιον Όρος 2000, σσ. 35-37· Γ. Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, Αθήναι 1903 (ανατύπωση Καρυές Αγίου Όρους 1988), σσ. 429, 435· Κ. Βλάχος, *Η χειρσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή Μοναί και οι μοναχοί πάλαι τε και νυν. Μελέτη ιστορική και κριτική*, Εν Βόλω 1903, σ. 187· Τιμοθέου Ιεροσολύμων, «Επωνυμίας της Παναγίας», *Νέα Σιών* ΜΘ' (1954) 12 (στο εξής: «Επωνυμίας της Παναγίας», ΜΘ')· Μοναχού Σωφρονίου Αγιοπαυλίτου, *Θησαυροί Αγίου Όρους*, Αθήνα 1959, σ. 190· E. Amand de Mendieta, *L' art au Mont-Athos*, Thessalonique 1977, σ. 18· *Προσκυνητάριο Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου*, Άγιον Όρος 1993, σσ. 35, 58-59, εικ. 1· Γ. Μαντζαρίδης, «Θαυματουργές Εικόνες και Άγια λείψανα», στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, σ. 118, εικ. 3· Αρχιμ. Θ. Μαρινάκης, *Θαυματουργές εικόνες της Παναγίας στο Άγιον Όρος*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 64-68· *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Περιηγητών Αναμνήσεις (15ος-19ος αιώνας)*, Άγιον Όρος 2003, σσ. 93, 169 (στο εξής: *Περιηγητών Αναμνήσεις*)· Μοναχού Μωυσέως Αγιορείτου, *Η Αθωνίτισσα Θεοτόκος*, Άγιον Όρος 2006, σσ. 33, 88, 117, εικ. σ. 84.

2. Κατά τον Κομνηνό, *ό.π.*, σ. 45, τον Βλάχο, *ό.π.*, σ. 187 και τον Μοναχό Σωφρόνιο, *ό.π.*, σ. 190, η επιδρομή συνέβη το 862, ενώ κατά τον Σμυρνάκη, *ό.π.*, σ. 429 και τον Μαρινάκη, *ό.π.*, σ. 64, συνέβη το 892.

βας, θέλοντας να σώσει από τους Άραβες την εικόνα της Παναγίας και τον σταυρό του Μεγάλου Κωνσταντίνου, την έκρυψε στο πηγάδι κάτω από το Ιερό Βήμα της Μονής, τοποθετώντας μπροστά της μια αναμμένη λαμπάδα. Οι Άραβες λεηλάτησαν τη Μονή και μαζί με άλλους πήραν αιχμάλωτο τον ιεροδιάκονο Σάββα στην Κρήτη. Αυτός, όταν μετά από εβδομήντα χρόνια³ ελευθερώθηκε, επέστρεψε στη Μονή και υπέδειξε στους νέους πατέρες και στον τότε ηγούμενο Νικόλαο το πηγάδι, όπου έκπληκτοι βρήκαν την εικόνα, τον σταυρό και τη λαμπάδα να καίει ακόμα αναμμένη. Οι πατέρες τοποθέτησαν τη θαυματουργή εικόνα στη σημερινή της θέση, όπου έκτοτε καίει συνεχώς μπροστά της η ίδια λαμπάδα⁴.

Η εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας ονομάζεται και Κτητόρισσα⁵, λόγω της ανεύρεσής της κατά την εποχή των τριών κτητόρων της Μονής, Αθανασίου, Νικολάου, και Αντωνίου⁶. Να σημειώσουμε ότι η Παναγία Βηματάρισσα φέρει επίσης σε μεταγενέστερα αντίγραφα που φυλάσσονται στη Μονή και χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 14ου έως τον 19ο αι., την προσωνυμία «Βαθοπεδινή»⁷, «Βατοπαιδινή η Βηματάρισσα»⁸, «Βηματάρισσα του Βατοπαιδίου»⁹, καθώς είναι η κατεξοχήν λατρευτική εικόνα της Μονής¹⁰. Ωστόσο, την προσωνυμία «Βατοπαιδινή» συναντάμε και σε εικόνες της Παναγίας, οι οποίες βρίσκονται εκτός της Μονής¹¹.

3. Κατά τον Μοναχό Σωφρόνιο, *ό.π.*, σ. 190, ο ιεροδιάκονος Σάββας επέστρεψε στη Μονή, μετά την παρέλευση πενήντα χρόνων.

4. Με την εικόνα συνδέεται και το επεισόδιο ενός μοναχού, ο οποίος δεν μπορούσε να κατανοήσει το νόημα του χωρίου *Χίλια ἔτη ἐν ὀφθαλμοῖς σου, Κύριε, ὡς ἡμέρα ἡ χθές* (Ψαλ. 89,4), το οποίο του ερμήνευσε με θαυματουργό τρόπο η εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας, βλ. σχετικά Κομνηνού, *ό.π.*, σ. 59· Μαρινάκης, *ό.π.*, σσ. 67-68.

5. Κομνηνού, *ό.π.*, σ. 46· *Επιστάσις*, *ό.π.*, σσ. 35-36· Kondakov, *ό.π.*, σ. 171, πιν. XIX· Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 435· Βλάχος, *ό.π.*, σ. 187· Τιμοθέου Ιεροσολύμων, «Επωνυμίες της Παναγίας», *Νέα Σιών* ΜΗ' (1953) 17 (στο εξής: «Επωνυμίες τη Παναγίας», ΜΗ'· Μοναχού Σωφρονίου, *ό.π.*, σ. 190· Κομνηνού, *ό.π.*, σ. 59· Μαρινάκης, *ό.π.*, σ. 66. Στο καθολικό της Μονής κάθε Δευτέρα εσπέρας ψάλλεται παρακλητικός κανόνας στην Υπεραγία Θεοτόκο, σε ανάμνηση του θαύματος και κάθε Τρίτη τελείται θεία λειτουργία.

6. Για τους κτήτορες της Μονής, τους οποίους η παράδοση τοποθετεί τον 10ο αι., βλ. Θ. Παζαράς, «Ο τάφος των κτητόρων στο καθολικό της Μονής Βατοπαιδίου», *Βυζαντινά* 17 (1994) 407-440 και Ν. Οικονομίδης, «Βυζαντινό Βατοπαίδι: Μια Μονή της υψηλής αριστοκρατίας», στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, σ. 44.

7. Βλ. αντίγραφο αρ. 1, ειζ. 4.

8. Βλ. αντίγραφο αρ. 3, ειζ. 6.

9. Βλ. αντίγραφο αρ. 5, ειζ. 8.

10. Τιμοθέου Ιεροσολύμων, «Επωνυμίες της Παναγίας», ΜΗ', *ό.π.*, 17. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι την προσωνυμία αυτή φέρουν και μεταγενέστερα αντίγραφα της εικόνας της Παναγίας Εσφαγμένης της Μονής Βατοπαιδίου, τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18ου έως το δεύτερο μισό του 19ου αι.

11. Βλ. εικόνα στο Πρωάτο, εικόνα στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μοναστήρι (Bitola) της FYROM, εικόνα στο Γαλάτσι της Ρουμανίας. Επίσης, στη Μονή του Σινά σώ-

Η εικόνα, με αυτόξυλο πλαίσιο, εικονογραφικά ανήκει στον τύπο της Παναγίας της Οδηγήτριας¹², δεν ακολουθεί όμως τον αυστηρό μετωπικό τύπο, καθώς γέρνει ελαφρά το κεφάλι της προς τον Χριστό, τον οποίο κρατά στην αγκαλιά της με το αριστερό της χέρι, ενώ έχει το δεξί μπροστά στο στήθος. Ο Χριστός στρέφει το βλέμμα προς τη μητέρα του. Κρατά κλειστό ειλητάριο με το αριστερό του χέρι, ενώ ευλογεί με το δεξί.

Όπως αποδείχτηκε από τις εργασίες συντήρησης της Παναγίας Βηματάρισσας, η ζωγραφική της αρχικής εικόνας δεν σώζεται σε καλή κατάσταση (εικ. 2-3)¹³. Για τον λόγο αυτό, κατά το 1900, τα πρόσωπα της Παναγίας και του Χριστού, τα οποία λόγω της επένδυσης ήταν τα μόνα ορατά, ξαναζωγραφίστηκαν επάνω σε μουσαμά¹⁴.

Η εικόνα φέρει αργυρεπίχρυση επένδυση, η οποία αποτελείται από τμήματα επενδύσεων διαφόρων εποχών και αφήνει ακάλυπτα μόνο τα πρόσωπα των δύο μορφών¹⁵. Τμήματα της παλαιότερης επένδυσης, με αργυρά

ζεται τρίπτυχο των αρχών του 13ου αι. με την Παναγία βρεφοκρατούσα και σκηνές του βίου της. Όπως μας πληροφορεί η Μουρίκη, η εικόνα, η οποία θεωρείται θαυματοουργή είναι γνωστή στη Μονή με την προσωνυμία Βηματάρισσα. Βλ. σχετ. Σινά. *Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα 1990, σ. 112, πίν. 54, 55 (Ντ. Μουρίκη).

12. Για την εικονογραφία του τύπου της Παναγίας Οδηγήτριας, βλ. H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970, σσ. 72-75· *Lexicon der christlichen Ikonographie*, 3, σσ. 168-170 (H. Hallensleben)· Μ. Αχεμιάστου, «Αμφιπρόσωπες εικόνες της Ρόδου», *ΑΔ* 21 (1966) 62-83· Α. Grabar, «L'Hodigitria et l'Éléousa», *ZLU* 10 (1974) 3-14· I. Tognazzi Zervou, «L' iconografia e la "Vita" delle miracolose icone della Theotokos Brefokratoussa: Blachernitissa e Odighitria», *Boll. Della Badia Greca di Grottaferrata*, n.s., XL. 2 (1986) 219-220, 228-229, 233-262, 283-287· D. Mouriki, «Variants of the Hodegetria on two Thirteenth-Century Sinai Icons», *CahArch* 39 (1991) 153-182· *Εικόνες της Κρητικής Τέχνης (Από τον Χάνδακα ως την Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη)*, Ηράκλειο 1993, αρ. 29· Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες, Μήτηρ Θεού βρεφοκρατούσα στην Ενοάρκωση και το Πάθος*, Αθήνα 1994, σσ. 211-237· *Μήτηρ Θεού, Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2000, σσ. 50-51, 83-85, 143-145· Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Η εικόνα της Παναγίας Πορταΐτισσας της Ιεράς Μονής των Ιβήρων», στα *Πρακτικά του Συνεδρίου «Άγιον Όρος. Φύση – Λατρεία – Τέχνη*», τ. Β', Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 83-87.

13. Σχέδιο του γραπτού τμήματος της εικόνας της Παναγίας Βηματάρισσας, χωρίς την επένδυση, δημοσιεύει ο Kondakov, *ό.π.*, σ. 172, πιν. 67. Οι φωτογραφίες 2 και 3 είναι παρμένες από τη μονογραφία: Ε. Ν. Τσιγαρίδας – Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές Εικόνες και Επενδύσεις*, Άγιον Όρος 2006, εικ. 214.

14. Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 414 σημ. 183.

15. Για την επένδυση της εικόνας της Παναγίας Βηματάρισσας, βλ. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Βυζαντινή Μικροτεχνία», στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, σσ. 489-493· Α. Μπαλλιάν, «Μεταβυζαντινή και άλλη μικροτεχνία», στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, σσ. 518-519· K. Loverdou-Tsigarida, «Les revêtements de la Vierge Vimatarissa au monastère de Vatopédi», *Drevne – russkoe iskusstvo, Vizantija i drevnaja Rus*, St. Petersburg 1999, σσ. 440-450· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σσ. 292-305, εικ. 212-233.

ελάσματα επιχρυσωμένα, που έχουν διακοσμηθεί με λακκωτό σμάλτο, σώζονται στην πάνω και κάτω πλευρά του πλαισίου και αποτελούνται από σχηματοποιημένα διακοσμητικά θέματα (εικ. 2-3)¹⁶. Στην κάτω πλευρά του πλαισίου, υπάρχει μεγαλογράμματη αφιερωματική επιγραφή του ηγουμένου της Μονής Θεοστήρικτου, με επιπεδόγλυφη τεχνική, η οποία έχει ως ακολούθως: *ΥΠΕΡ ΑΦΕΣΕΩΣ ΑΜΑΡΤΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΡ[ΗΣΕ]ΩΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΘΕΟCΤΗΡΙ[ΚΤ]ΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ / ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ Β[ΑΤΟ]ΠΕΔΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑCΗΣ ΤΗΣ Ε[Ν ΘΕΩ Α]ΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ*¹⁷. Όπως μας πληροφορούν σερβικές πηγές ο ηγούμενος Θεοστήρικτος συνδέεται με την κουρά του αγίου Σάββα στο Βατοπαίδι γύρω στα 1192 και την επίσκεψη του πατέρα του Στέφανου Νεμάνια το 1197¹⁸. Η πληροφορία αυτή σε συνδυασμό με τα τεχνοτροπικά και τεχνικά στοιχεία της παλαιάς επένδυσης, που παραπέμπουν σε έργα κωνσταντινοπολίτικης παράδοσης, τοποθετούν την επένδυση χρονολογικά στο δεύτερο μισό του 12ου αι.

Την αρχική αυτή επένδυση, αλλά και το βάθος της εικόνας, κάλυψαν μεταγενέστερες επενδύσεις των οποίων τα σωζόμενα τμήματα χρονολογούνται από τα μέσα του 14ου έως τον 19ο αι. Οι δύο κάθετες πλευρές του πλαισίου έχουν καλυφθεί με μεταγενέστερη επένδυση των μέσων του 14ου αι. Πρόκειται για δύο αργυρεπίχρυσα ελάσματα διακοσμημένα με διάχωρα, όπου υπάρχουν σκηνές του βίου της Παναγίας, ζεύγη αγίων και απόστολοι¹⁹. Το φωτοστέφανο της Παναγίας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 16ου αι.²⁰, ενώ στα 1690 φιλοτεχνείται το βάθος της εικόνας που καλύπτεται με πυκνό διάκοσμο, τα ενδύματα των μορφών, το φωτοστέφανο του Χριστού και τα τμήματα της επένδυσης που φέρουν σμάλτο. Τη χρονολογία 1690, καθώς και τον καλλιτέχνη Νικόλαο μαθαίνουμε από την επιγραφή στο κάτω αριστερό μέρος της πλαισίωσης του βάθους της εικόνας: *ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡΥCΟΧΟΟΣ ΕΚ ΧΩΡΑΣ ΝΙΚΟΛΙΤΖΑΣ ΕΠΙ ΕΤΟΥC ΑΧΨ*²¹. Στο δεύτερο μισό του 18ου αι. ανήκει το κάλυμμα της κεφαλής της Παναγίας, ενώ τέλος, το στέμμα της Παναγίας, καθώς και το πλαίσιο της επάνω και κάτω πλευράς της κορνίζας, που κάλυψε την παλαιότερη επένδυση, είναι προσθήκες

16. Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 292.

17. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σσ. 489-492· Loverdou-Tsigarida, *ό.π.*, σ. 441· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 292.

18. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 492· Loverdou-Tsigarida, *ό.π.*, σ. 441.

19. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 492· Loverdou-Tsigarida, *ό.π.*, σσ. 444-447· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σσ. 294-302.

20. Μπαλλιάν, *ό.π.*, σ. 518· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 303.

21. Kondakov, *ό.π.*, σ. 171· Συμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 435· G. Millet – J. Pargoire – L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Paris 1904, σ. 27, αρ. 80· Μπαλλιάν, *ό.π.*, σ. 518· Loverdou-Tsigarida, *ό.π.*, σ. 447· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σσ. 303-305.

των μέσων του 19ου αι. Η κατασκευή τους έγινε στο Ιάσιο με τη συνδρομή του αρχιμανδρίτη Διονυσίου²².

Η φημισμένη εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας, παλλάδιο της Μονής Βατοπαιδίου, αποτέλεσε το πρότυπο σειράς φορητών εικόνων – αντιγράφων, από τις οποίες επτά φυλάσσονται στην ίδια τη Μονή και καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το τελευταίο τέταρτο του 14ου έως και τον 19ο αι. Οι εικόνες αυτές ακολουθούν, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, την εικονογραφία της επένδυσης της εικόνας της Παναγίας Βηματάρισσας, έτσι όπως διαμορφώνεται στο πέρασμα των αιώνων.

(1) Η παλαιότερη εικόνα εξ αυτών παρουσιάζει ελαφρά διαφοροποιημένο εικονογραφικό τύπο από την εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας (εικ. 4)²³. Η Παναγία δεν έχει το χέρι μπροστά στο στήθος, αλλά κρατά με αυτό τις κνήμες των ποδιών του Χριστού, ενώ ο Χριστός εκτείνει το αριστερό του χέρι κατά μήκος του σώματος, κρατώντας κλειστό ειλητήριο, σύμφωνα με εικονογραφικά πρότυπα του τρίτου τέταρτου του 14ου αι.²⁴ Στο ώχρινο βάθος της εικόνας σώζεται επιγραφή με κόκκινα γράμματα: *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΒΑΘΟΠΕΔ[ΙΝ]Η*. Η εικόνα *εικονογραφικά, τυπολογικά και τεχνοτροπικά συνδέεται με έργα εργαστηρίων της Μακεδονίας του τρίτου και κυρίως του τελευταίου τεταρτου του 14ου αι., περίοδο στην οποία και χρονολογικά εντάσσεται*²⁵.

(2) Πιστά ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Βηματάρισσας άλλο αντίγραφό της, το οποίο καλύπτεται με επένδυση που αφήνει ελεύθερα μόνο τα πρόσωπα των δύο μορφών (εικ. 5)²⁶. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας έχουν τοποθετηθεί άγγελοι. Στην επένδυση υπάρχει επιγραφή στα παλαιοσλαβικά²⁷: «Αυτή την εικόνα προσέφερε από τη Σόφια ο χατζής ιερέας Νικόλαος και η σύντροφός του Λάσκα πρεσβυτέρα στη μονή Βατοπαιδίου 1772. Χρήστος Κουγιουμτζή» (είναι πιθανότατα το όνομα του ασημουργού). Η Παναγία στην επένδυση αυτής της εικόνας δεν φέρει στέμμα καθώς χρονολογείται στα 1772, πριν δηλαδή την τοποθέτηση του στέμματος στην επένδυση της εικόνας της Παναγίας Βηματάρισσας.

22. Βλ. σχετικά Loverdou-Tsigarida, *ό.π.*, σ. 447· Μπαλλιάν, *ό.π.*, σ. 518· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 305.

23. Η εικόνα έχει διαστάσεις 70 × 54 εκ., βλ. Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σσ. 165-166, εικ. 124.

24. *Ό.π.*, σ. 165.

25. *Ό.π.*, σ. 166.

26. Η εικόνα έχει διαστάσεις 25 × 19 εκ.

27. + ГНѦ • нко/на • при/ложн / ѿ Го/φн / ѧ / Хацн • по/пъ Никола / н подругнѣ / Ласка / прѣвн/тера / оу црѣ(вн)а / обнт/ѣль • / Бато/пѣдн / 1772 / аψов / Христо / Кюгю-мци

(3) Επένδυση φέρει και η εικόνα – αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας με την επιγραφή: *Η ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΗ Η ΒΗΜΑΤΑΡΙΣΑ* (εικ. 6)²⁸. Στο κάτω μέρος της επένδυσης αναγράφεται: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΙΕΡΕΜΙΑ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. ΔΗΛΑ ΧΗΡΟΣ ΙΩΑΝΟΥ ΒΑΧΛΗ ΙC ΙΩΑΝΕΝΑ ΕΝΕΤΙ: 1781 : ΜΑΡΤΙΟΥ 4*. Το αντίγραφο αυτό ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Βηματάρισσας, ωστόσο στο επάνω μέρος, εκατέρωθεν της Παναγίας, έχουν τοποθετηθεί γονατιστοί άγγελοι επάνω σε νεφέλη, οι οποίοι κρατούν ανοιχτά ειλητάρια. Επίσης, λόγω της παλαιότητάς της (1781) η Παναγία της εικόνας δεν φέρει στέμμα στην επένδυση.

(4) Σε άλλο αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας (εικ. 7)²⁹, το οποίο φέρει αργυρεπίχρυση επένδυση, συναντάμε την επιγραφή: *ΜΡ ΘΥ Η ΒΗΜΑΤΑΡΙΣΣΑ*. Στην εικόνα αυτή ο Χριστός δεν κρατά κλειστό ειλητάριο, αλλά σφαίρα, όπως στον εικονογραφικό τύπο της Madre della Consolazione. Στην εικόνα, η οποία χρονολογείται στον 18ο αι.³⁰, η Παναγία φέρει διάλιθο φωτοστέφανο με στέμμα.

(5) Ένα πέμπτο αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας (εικ. 8) φέρει επένδυση με επιγραφή: *Η ΒΗΜΑΤΑΡΗΣΣΑ ΤΟΥ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ*. Στο κάτω μέρος της επένδυσης αναγράφεται: *ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΒΟΗΘΕΙ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ ΙΩΣΗΦ ΜΟΝΑΧΟΝ 1812*³¹. Η εικόνα εικονογραφικά ακολουθεί το πρωτότυπο με τη διαφορά ότι ο Χριστός κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό Ευαγγέλιο και όχι ειλητάριο. Επίσης, αν και η εικόνα – αντίγραφο χρονολογείται στις αρχές του 19ου αι. (1812), η Παναγία, σύμφωνα με τις τάσεις της εποχής, φέρει στέμμα στην επένδυση.

(6) Το ίδιο ισχύει και για αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας του 1835, το οποίο εικονογραφικά ακολουθεί το πρωτότυπο με τη διαφορά ότι ο Χριστός κρατά στο αριστερό του χέρι κλειστό Ευαγγέλιο και η Παναγία φέρει στέμμα. Στις τέσσερις γωνίες της επένδυσης της εικόνας αυτής έχουν τοποθετηθεί εγκόλπια με τις προτομές των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ και των προφητών Ησαΐα και Δανιήλ (εικ. 9)³². Στο κάτω μέρος της επένδυσης αναγράφεται: *Μνήσθητί μου δέσποινα τοῦ ἁμαρτωλοῦ Δανιὴλ ἱερομονάχου ἐκ χώρας Καρπενησίου 1835*.

(7) Επίσης, κατά το 1856, αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας (εικ. 10) τοποθετείται σε θρόνο που βρίσκεται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Δη-

28. Η εικόνα έχει διαστάσεις 36,8 × 29,5 εκ.

29. Η εικόνα έχει διαστάσεις 36 × 27,5 εκ.

30. *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Η Μητέρα του Φωτός. Ημερολόγιο 2003* (στο εξής: *Μονή Βατοπαιδίου. Ημερολόγιο 2003*).

31. Η εικόνα έχει διαστάσεις 29,8 × 23,3 εκ. *Μονή Βατοπαιδίου. Ημερολόγιο 2003, ό.π.*

32. Η εικόνα έχει διαστάσεις 27,5 × 21 εκ.

μητρίου της Μονής Βατοπαιδίου³³. Στην εικόνα αυτή φέρει στέμμα, όχι μόνο η Παναγία αλλά και ο Χριστός. Η εικόνα δεν φέρει επένδυση, ενώ στο μπλε βάθος της αναγράφεται: *MHP ΘΥ Η ΒΗΜΑΤΑΡΙΣΣΑ*. Στο κάτω μέρος υπάρχει έμμετρη επιγραφή, από την οποία πληροφορούμαστε ότι η εικόνα είναι έργο του ζωγράφου Ματθαίου και χρονολογείται το 1856³⁴.

Οι Millet, Pargoire, Petit έχουν δημοσιεύσει τις επιγραφές από άλλες δύο εικόνες – αντίγραφα της Παναγίας Βηματάρισσας της Μονής Βατοπαιδίου. Οι επιγραφές έχουν ως ακολούθως: *Μνήσθητι, δέσποινα κυρία βηματάρισσα, τοῦ ταπεινοῦ δούλου Φιλαρέτου ἱερομονάχου, γονέου καὶ ἀδελφῶν αὐτοῦ, 1847. αὐγούστου α., στη μια εικόνα*³⁵ και *ΓΡ. ΒΒ 1762* (Γρηγόριος Γκίκας, βοεβόδας της Μολδαβίας) στην άλλη εικόνα³⁶.

Στο Πρωτάτο του Αγίου Όρους σώζεται, επίσης, εικόνα της Παναγίας με την προσωνυμία Βατοπεδινή του δεύτερου μισού του 16ου αι. (εικ. 11), η οποία εικονογραφικά δεν ακολουθεί, περιέργως, τον τύπο της Παναγίας Βηματάρισσας, αλλά τον τύπο της όρθιας Παναγίας με τον Χριστό στην αγκαλιά της³⁷.

Επίσης, στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μοναστήρι (Bitola) της FYROM φυλάσσεται εικόνα της Παναγίας με την προσωνυμία «ΒΑΤΟΠΕΔΗΝΗ», η οποία χρονολογείται στα 1502 (εικ. 12). Περιέργως, η Παναγία δεν ακολουθεί τον τύπο της Παναγίας Βηματάρισσας ή Βατοπαιδινής, που είναι αυτός της Οδηγήτριας, αλλά εικονίζεται ένθρονη βρεφοκρατούσα. Η Παναγία πλαισιώνεται από τον Ιωάννη τον Πρόδρομο δεόμενο και τον «αυτοκράτορα πάσης Ουγγροβλαχίας Ιωάννη Ράδουλα βοεβόδα και νέο κτήτορα» της Μονής Βατοπαιδίου, σύμφωνα με την επιγραφή που τον συνοδεύει. Ο Ράδουλας προσφέρει στην Παναγία κλειστά ειλητάρια, όπου είναι αναγεγραμμένες οι δωρεές του³⁸.

33. Η εικόνα έχει διαστάσεις 92 × 56,5 εκ. Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 433· *Μονή Βατοπαιδίου. Ημερολόγιο 2003*, *ό.π.*· Τσιγαρίδας – Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *ό.π.*, σ. 414 σημ. 181.

34. Η επιγραφή έχει δημοσιευτεί στους Millet – Pargoire – Petit, *ό.π.*, σ. 29, αρ. 88. Για την εικόνα βλ. επίσης Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 433· *Μονή Βατοπαιδίου. Ημερολόγιο 2003*, *ό.π.* Για τον ζωγράφο Ματθαίο που εργάστηκε στη Μονή, βλ. Ι. Παπάγγελος, «Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες», στον συλλογικό τόμο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Α', Άγιον Όρος 1996, σσ. 303-307.

35. Millet – Pargoire – Petit, *ό.π.*, σ. 27, αρ. 79.

36. *Ό.π.*, σ. 27, αρ. 81.

37. Η εικόνα έχει διαστάσεις 75 × 42 εκ. Μ. Βασιλάκη – Γ. Γαλάβαρης – Αθ. Παλιούρας – Ι. Ταβλάκης, *Κειμήλια Πρωτάτου*, τ. Β', Άγιον Όρος 2004, εικ. 66 (Μ. Βασιλάκη).

38. Η εικόνα αποδίδεται εσφαλμένα σε μέλος της οικογένειας των Ριτζων, ζωγράφων από την Κρήτη. Mirjana M. Mašnić, «The icon of the holy Virgin Vatopedini with a portrait of Voevoda Ioan Radul», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta XL*, Beograd 2003, σσ. 313-321.

Τέλος, στο Γαλάτσι της Ρουμανίας σώζεται εικόνα της «Παναγίας Βατοπεδινής», η οποία συνοδεύεται με τους 24 Οίκους του Ακαθίστου Ύμνου³⁹.

Η εικόνα της Παναγίας Βηματάρισσας χρονολογείται από τον Kondakon στο τέλος του 15ου με αρχές του 16ου αι.⁴⁰ Ωστόσο, η αναφορά του ονόματος του ηγουμένου Θεοσηρίκτου στην παλαιότερη σωζόμενη επένδυση⁴¹, συνηγορεί στην ύπαρξη της εικόνας, ήδη από το τέλος του 12ου αι.

2. Παναγία Παραμυθία

Στο μικρό παρεκκλήσι της Παραμυθίας (1677-78) της Μονής Βατοπαιδίου φυλάσσεται η ομώνυμη εικόνα της Παναγίας (εικ. 13). Πρόκειται για αποτοιχισμένη τοιχογραφία, η οποία, σύμφωνα με την παράδοση που κατέγραψε ο Σμυρνάκης, αποσπάσθηκε από τον εξωτερικό τοίχο του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου⁴² και μεταφέρθηκε στο προσκυνητάριο του δεξιού τοίχου του χορού του παρεκκλησίου της Παραμυθίας⁴³. Αυτό συνέβη, σύμφωνα με την παράδοση, όταν κατά την 21η Ιανουαρίου του 807, η Παναγία φανέρωσε στον ηγούμενο της Μονής την επιβουλή πειρατών, οι οποίοι είχαν αποβιβάσει στην παραλία της Μονής. Ο Χριστός προσπάθησε να αποτρέψει τη μητέρα του φέρνοντας το δεξί του χέρι στο στόμα της, για να μη μιλήσει, προκειμένου να τιμωρηθούν οι μοναχοί. Η Παναγία, όμως, πιάνοντας το χέρι του Χριστού και στρέφοντας ελαφρά το κεφάλι, επανέλαβε την προειδοποίηση, σώζοντας τη Μονή. Έκτοτε οι μοναχοί διατηρούν ακοίμητο κανδήλι μπροστά της⁴⁴. Στην εικόνα αποτυπώθηκαν οι τελευταίες κινήσεις των θείων προσώπων.

39. Βλ. σχετικά Τιμοθέου Ιεροσολύμων, «Επωνυμιαί της Παναγίας», ΜΗ', ό.π., 13.

40. Kondakon, ό.π., σ. 171.

41. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, ό.π., σσ. 489-492· Loverdou-Tsigarida, ό.π., σ. 441.

42. Σμυρνάκης, ό.π., σ. 435, βλ. και Κομνηνού, ό.π., σ. 59. Αντίθετα, ο Millet αναφέρει ότι η τοιχογραφία προέρχεται από το ομώνυμο παρεκκλήσι της Μονής, G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, πίν. 98.2.

43. Σχετικά με την τοιχογραφία που ενέχει τη θέση φορητής εικόνας, βλ. Kondakon, ό.π., σ. 174, πίν. XX· Perdritz, «La Vierge qui baise la main de l'enfant», *Revue de l'Art Chrétien* 49 (1906) 289-294· N. Kondakon, *Ikonografija Bogomateri etc*, St. Petersburg 1911, σ. 166, πίν. 115 (στο εξής: Kondakon, *Ikonografija*)· Millet, ό.π., πίν. 98.2· Μπαλτογιάννη, ό.π., σσ. 178-180, αρ. 54· Α. Παπαγεωργίου, «Η εικόνα της Παναγίας Ελεούσας της εκκλησίας της Παναγίας Χρυσανιώτισσας», *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχαιοτήτων*, Λευκωσία 1999, σσ. 327-335, κυρίως, σ. 329.

44. Κομνηνού, ό.π., σσ. 53-54· Μυλωνάς, ό.π., σσ. 122 και 135 αντίστοιχα. *Επισκιάσεις*, ό.π., σσ. 38-41· Kondakon, ό.π., σ. 174· Σμυρνάκης, ό.π., σσ. 434-435· Τιμοθέου Ιεροσολύμων, «Επωνυμιαί της Παναγίας», ΜΘ', ό.π., 357-358· Mendieta, ό.π., σ. 19· Κομνηνού, *αντ.*, σσ. 28, 59-62, εικ. 28· Παπάγγελος, ό.π., σσ. 287-288· Μαντζαρίδης, ό.π., σ. 118, εικ. 80· Μαρινάκης, ό.π., σσ. 78-82· *Περιοιγητών Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 228· Μοναχού Μωυσέως, ό.π., σσ. 34, 117, εικ. σ. 80.

Η Παναγία εικονίζεται αριστεροκρατούσα σε προτομή να κρατάει τον Χριστό στην αγκαλιά της, στρέφοντας το κεφάλι της προς τα δεξιά, μακριά από το πρόσωπό του. Με ανασηκωμένο το δεξί της χέρι, κρατάει από τον καρπό το απλωμένο προς τα χείλη της δεξί χέρι του Χριστού. Ο Χριστός κρατάει κλειστό ειλητάριο στο αριστερό του χέρι και στρέφει το πρόσωπο και τον κορμό προς τη μητέρα του. Η εικόνα φέρει αργυρεπίχρυση επένδυση που έγινε στο Ιάσιο της Μολδαβίας το 1859, όπως μας πληροφορεί επιγραφή, η οποία σώζεται στο κάτω μέρος της επένδυσης. Στην επιγραφή αναγράφεται : *Τὸ ἱερὸν ἔνδυμα τῆς σεβασμίας καὶ / θαυματοργοῦ ἁγίας ταύτης εἰκόνος τῆς παραμυθίας ἐγένετο ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδαβίας διὰ τοῦ ἀρχιμανδριτοῦ Διονυσίου Βατοπεδινοῦ ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1859 εἰς μνημόσυνον τῶν συνδρομησάντων δούλων / τοῦ Θεοῦ Νικολάου, Πουλχερίας, Γρηγορίου, Μιχαήλ, Ἄννης, Θεοδώρου, Γεωργίου, Δημητρίου, Κασσάνδρας, Βασιλείου, / Θεοδώρας, Ἰωάννου, Ροξάνδρας, Γρηγορίου, Ἰωάννου, Ἄννης, Αἰκατερίνης, Γαβριήλ, Στεφάνου, Ἰωάννου /καὶ παντὸς τοῦ γένους αὐτῶν*⁴⁵.

Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας Παραμυθίας, παρότι σπάνιος, δεν είναι άγνωστος στη βυζαντινή τέχνη. Τον συναντάμε, κυρίως, σε εικόνες της Κύπρου (εικ. 21-22), εκ των οποίων η παλαιότερη χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αι. (εικ. 21)⁴⁶, αλλά και σε τοιχογραφίες, όπως αυτή της Μονής Οδηγήτριας του Καινουργίου στην Κρήτη, η οποία χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι. (εικ. 23)⁴⁷. Ο τύπος αυτός από τον 13ο αι. συνα-

45. Για την επιγραφή βλ. Millet – Pargoire – Petit, *ό.π.*, σ. 31, αρ. 94.

46. Αναφέρουμε τις ακόλουθες εικόνες με τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Παραμυθίας, που σώζονται στην Κύπρο: 1. Η παλαιότερη εξ αυτών προέρχεται από τον ναό της Παναγίας Χρυσολιωνίτισσας (εικ. 21) [*Byzantine Icons of Cyprus*, Benaki Museum, Athens 1976, σ. 60, πίν. 19· D. Mouriki, «Thirteenth-century icon painting in Cyprus», *The Griffon*. N. S. 1-2 (1985-1986) (Athens 1986) 26-27· Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 327-335, εικ. 1]. 2. Εικόνα Παναγίας της Μονής του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου του Κουτσοβέντη, του 14ου αι. (εικ. 22) (A. Papageorgiou, *Icons of Cyprus*, Nicosia 1992, πίνακας στη σ. 26· Παπαγεωργίου, *αυτ.*, σ. 329, εικ. 2. Τις δυο αυτές εικόνες η Μπαλτογιάννη, *ό.π.*, σ. 178, τις χρονολογεί στον 12ο αι.). 3. Εικόνα της Παναγίας στον ναό του Αγίου Κασσιανού στη Λευκωσία του 16ου αι. (Παπαγεωργίου, *αυτ.*, σ. 329, εικ. 3). 4. Εικόνα της Παναγίας στον ναό της Παναγίας Χρυσολαγιάτισσας, στη Λάγια, του 16ου αι. (D. Talbot Rice, *The Icons of Cyprus*, London 1937, pl. XXV· Παπαγεωργίου, *αυτ.*, σ. 329). 5. Εικόνα της Παναγίας στη Μονή Κύκκου, έργο του Ιωάννου Κορνάρου. Χρονολογείται γύρω στα 1790 (Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη, «Χείρ ην ζωγράφου Κορνάρου Ιωάννου Κρητός εν τη Μονή της Κύκκου», στα Πρακτικά του Συνεδρίου «*Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη*», Λευκωσία 2001, σ. 321, εικ. 19). 6. Εικόνα της Παναγίας στη Μονή Κύκκου, έργο του Ιωάννου Κορνάρου, του 1801 (Ασπρά-Βαρδαβάκη, *αυτ.*, σσ. 313-386, κυρίως, σσ. 333-334, εικ. 26).

47. M. Vassilakis-Mavrakakis, «Western Influences on the 14th Century Art of Crete», *XVI. Internationaler Byzantinisten Kongress, Wien, 4-9. Oktober 1981. Akten 11/5, JÖB 32/5* (1982) 305-306, πιν. 12· M. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, München 1995, σσ. 120-121, εικ. 86· I. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες Νομού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο

ντάται επίσης, σε διάφορες παραλλαγές στο Σινά, Σερβία, Ιταλία, Γαλλία, Ρωσία κ.α.⁴⁸ Η παλαιότερη γνωστή μέχρι τώρα παραλλαγή του τύπου πρωτοπαρουσιάζεται στον 11ο αι. στην τοιχογραφία του βορείου πεσσού, στην επέκταση του τέμπλου του ναού της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα⁴⁹.

Η εικονογραφική ιδιαιτερότητα της Παναγίας Παραμυθίας με το αριστερό χέρι του Χριστού κοντά στα χείλη της, ενώ στρέφει το πρόσωπο μακριά του, συνδέθηκε, σύμφωνα με την παράδοση, με το θαύμα που επιτέλεσε η Παναγία σώζοντας τη Μονή από τον κίνδυνο των πειρατών. Σημαιολογικά, η εικονογραφική αυτή στάση, θεωρήθηκε ως προεικόνιση του πάθους του Χριστού και συνδέθηκε με το θέμα της Αποκαθήλωσης και του Επιτάφιου Θρήνου⁵⁰. Ειδικότερα, ο Παπαγεωργίου αναφέρει ότι ο ασπασμός του χεριού του Χριστού από την Παναγία παρουσιάζεται από τον 10ο αι. στα χειρόγραφα και από τον 11ο αι. στη μνημειακή ζωγραφική, κυρίως σε μνημεία που επηρεάζονται από την τέχνη της Κωνσταντινούπολης και θεωρεί τον εικονογραφικό τύπο και τον συμβολισμό της Παναγίας της Παραμυθίας δημιουργήματα της Κωνσταντινούπολης⁵¹. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από τη γεωγραφική διασπορά του τύπου που παρατηρείται τον 13ο αι.

Η προσφιλής και ιδιαίτερα τιμώμενη εικόνα της Παναγίας Παραμυθίας αποτέλεσε το πρότυπο σειράς αντιγράφων.

Στον νάρθηκα του παρεκκλησίου του Αγίου Δημητρίου της Μονής Βατοπαιδίου, σώζεται τοιχογραφία – αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας (1791)⁵², στην οποία αποδίδεται με αφηγηματικό τρόπο το επεισόδιο της πολιορκίας της Μονής από τους πειρατές, καθώς και η θαυματουργή επέμβαση της Παναγίας, η οποία προειδοποιεί τον ηγούμενο (εικ. 14). Ο ηγούμενος στέκεται γονατιστός αριστερά της εικόνας, εντός του καθολικού, ενώ στα δεξιά της εικόνας αποδίδονται τα τείχη με τους μοναχούς που αγωνίζονται για τη διάσωση της Μονής από τους πειρατές, οι οποίοι τρέπονται σε φυγή. Από πάνω τους, στο μπλε βάθος της τοιχογραφίας υπάρχει επιγραφή: *Η ΠΑΡΑΜΗΘΕΙΑ ΟΜΙΛΙ ΤΟ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΧΝΗ ΤΟΥΣ ΑΡΑΒΑΣ*.

Στη Μονή Βατοπαιδίου σώζονται, επίσης, πέντε φορητές εικόνες – αντί-

1999, σ. 15· I. Spatharakis, *The pictorial cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin*, Leiden 2005, σσ. 37-39.

48. Βλ. σχετικά παραδείγματα, Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 331.

49. Βλ. σχετικά P. Miliković-Peppek, «La fresque de la Vierge avec le Christ du pilier situé au nord de l'iconostase de Sainte Sophie à Ohrid», *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1958*, München 1960, σσ. 388-391, κυρίως, σ. 390, LVI-LVII.

50. Perdritz, *ό.π.*, σσ. 289-294· Μπαλτογιάννη, *ό.π.*, σσ. 179-180, όπου και σχετικά παραδείγματα. Ασπρά-Βαρδαβάκη, *ό.π.*, σ. 321.

51. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σσ. 333-335, όπου και τα σχετικά παραδείγματα.

52. Παπάγγελος, *ό.π.*, σ. 297.

γραφα της Παναγίας Παραμυθίας, εκ των οποίων η παλαιότερη χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 17ου αι.

(1) Στην παλαιότερη εξ αυτών εικονίζεται ο προφήτης Ησαΐας, όρθιος αριστερά της Παναγίας, σε στάση δειξέως, κρατώντας ανοιχτό ειλητάριο (εικ. 15)⁵³. Η εικόνα φέρει ασημένα επένδυση που αφήνει ακάλυπτα μόνο τα πρόσωπα των τριών μορφών. Χρονολογείται τον 17ο αι.

(2) Πιστά αντιγράφει τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Παραμυθίας και άλλη εικόνα, στο χρυσό βάθος της οποίας φαίνονται ίχνη επιγραφής με κόκκινα γράμματα (εικ. 16)⁵⁴. Η εικόνα – αντίγραφο χρονολογείται τον 19ο αι.

(3) Την ίδια εικονογραφία παρουσιάζει εικόνα – αντίγραφο, στο γαλάζιο βάθος της οποίας υπάρχει επιγραφή: Η παραμυθία των θλιβομένων (εικ. 17)⁵⁵. Η εικόνα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 19ου αι.

(4) Σημαντικές φθορές παρουσιάζει άλλο αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας, το οποίο χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 19ου αι. (εικ. 18)⁵⁶.

(5) Εικόνα – αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας του δεύτερου μισού του 19ου αι. βρίσκεται στο παρεκκλήσιο του Αγίου Παντελεήμονα της Μονής Βατοπαιδίου (εικ. 19). Συγκεκριμένα, στο μέσον αποδίδεται η εικόνα της Παναγίας Παραμυθίας, άνωθεν της οποίας εικονίζεται ο Πατέρας με τα δύο του χέρια ανοιχτά να την ευλογεί και το Άγιο Πνεύμα μέσα σε νεφέλη. Εκατέρωθεν της εικόνας της Παναγίας αποδίδονται ο άγιος Γεώργιος, αριστερά και ο άγιος Αρτέμιος δεξιά, ημίσωμοι μέσα σε νεφέλη. Στο κάτω ήμισυ της εικόνας απεικονίζεται ο άγιος «Τιμόθεος, αρχιεπίσκοπος Προικονήσου», πλαισιωμένος από τον άγιο Γεράσιμο τον νέο Ασκητή και τον άγιο Γεράσιμο, τον εν Ιορδάνη ασκήσαντα.

Αντίγραφο της εικόνας της Παναγίας Παραμυθίας, γνωρίζουμε, επίσης, ότι σώζεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη. Η εικόνα αυτή προέρχεται από τον ναό της Παναγίας Ελεούσας και χρονολογείται στον 18ο αι. Στο κάτω μέρος της εικόνας αποδίδονται σε προτομή, μετωπικοί, οι άγιοι Νικόλαος και Αθανάσιος⁵⁷. Μια άλλη εικόνα, αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας, σώζεται στον ναό της Αγίας Σοφίας στη Σόφια της Βουλγαρίας (εικ. 20). Πρόκειται για έργο του 19ου-20ού αι., το οποίο καλύπτεται με χρυσή επένδυση⁵⁸. Η εικόνα της Παναγίας Παραμυθίας γνωρί-

53. Η εικόνα έχει διαστάσεις 21,5 × 28 εκ. (βλ. *Μονή Βατοπαιδίου. Ημερολόγιο 2003, ό.π.*).

54. Εικόνα διαστάσεων 29 × 38 εκ.

55. Εικόνα διαστάσεων 62 × 39,5 εκ.

56. Εικόνα διαστάσεων 21,5 × 16 εκ.

57. Η εικόνα αυτή έχει διαστάσεις 35 × 25 εκ. και είναι αδημοσίευτη.

58. Ευχαριστούμε την Alexandra Trifonova, υποψήφια διδάκτορα, για την πληροφορία και τη σχετική φωτογραφία που έθεσε στη διάθεσή μας.

ζει ιδιαίτερη διάδοση και σε πολυθεματικές εικόνες ρωσικής τέχνης του 19ου αι., στις οποίες απεικονίζονται διάφοροι τύποι της Παναγίας, σε μικρογραφική κλίμακα⁵⁹.

Η τοιχογραφία – εικόνα της Παναγίας Παραμυθίας της Μονής Βατοπαιδίου έχει χρονολογηθεί κατά καιρούς σε διάφορες εποχές⁶⁰. Η παράδοση την τοποθετεί στον 14ο αι.⁶¹ Την παράδοση αυτή ενισχύει η Μπαλτογιάννη, η οποία εκφράζει την άποψη ότι στην τοιχογραφία της Παναγίας Παραμυθίας, διασώζεται πιθανότατα, παλαιότερη ζωγραφική, ίσως του 14ου αι., που δέχτηκε επιζωγράφιση μακεδονικού εργαστηρίου του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αι.⁶²

3. Παναγία Αντιφωνήτρια

Η τοιχογραφία της Παναγίας της Αντιφωνήτριας (εικ. 24-25) βρίσκεται σε αφίδωμα που ανοίγεται στον βόρειο τοίχο ενός καμαροσκεπούς στενού διαδρόμου που μεσολαμβάνει ανάμεσα στο παρεκκλήσιο του Αγίου Δημητρίου και το «μεσονυκτικό» του καθολικού. Η προσωινμία προέρχεται από την αντιφώνηση, την απαγορευτική επιταγή της Παναγίας προς τη βασίλισσα Πλακιδία, κόρη του Μεγάλου Θεοδοσίου, για τη μη είσοδό της εντός της Μονής. Το γεγονός αυτό, κατά την παράδοση, καθιερώνει το άβατο στο Άγιον Όρος⁶³.

Η Παναγία Αντιφωνήτρια (εικ. 25-26), που ακολουθεί την αυστηρή έκδοση του εικονογραφικού τύπου της Παναγίας Οδηγήτριας⁶⁴, εικονίζεται σε προτομή, με ελαφρά στροφή προς τον Χριστό, τον οποίο κρατάει στην αγκαλιά της με το αριστερό της χέρι, ενώ υψώνει το δεξί, όπως είναι ο κανόνας, μπροστά στο στήθος. Ο Χριστός παριστάνεται με στητό κορμί, να ευλο-

59. Βλ. I. Bentchev & E. Haustein-Bartsch, *Muttergottesikonen*, Bonn 1992, αρ. 1, 2, 3, 4.

60. Οι Millet – Pargoire – Petit, *ό.π.*, σ. 31, αρ. 94, αναφέρουν ότι η τοιχογραφία προέρχεται από το παρεκκλήσι της Παραμυθίας, που τοιχογραφήθηκε το 1678. Το ίδιο επαναλαμβάνει ο Millet, *ό.π.*, αρ. 98. Ο Perdrizet, *ό.π.*, σσ. 289-294 και ο Kondakov, *Iconografija*, *ό.π.*, σ. 174, πρότειναν το τέλος του 15ου ή τις αρχές του 16ου αι.

61. Κομνηνού, *ό.π.*, σ. 59· Μαντζαρίδης, *ό.π.*, σ. 118· Μαρινάκης, *ό.π.*, σ. 80.

62. Μπαλτογιάννη, *ό.π.*, σ. 179. Την άποψη αυτή επαναλαμβάνει και ο Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 331. Οφείλουμε, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η έρευνα για την ύπαρξη παλαιότερου στρώματος ζωγραφικής δεν υπήρξε θετική. Έτσι το πρόβλημα χρονολόγησης της τοιχογραφίας στον 16ο-17ο αι., παραμένει ανοιχτό.

63. Σχετικά με την τοιχογραφία, βλ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σσ. 134-135· *Επισκιάσεις*, *ό.π.*, σσ. 50-52· Σμυρνάκης, *ό.π.*, σ. 434· Τιμοθέου Ιεροσολύμων, «Επωνυμίες της Παναγίας», *Νέα Σιών ΜΖ* (1952) 264-265· Μοναχού Σωφρονίου, *ό.π.*, σ. 191· Mendieta, *ό.π.*, σ. 18· *Προσκυνητάριο*, *ό.π.*, σσ. 32, 64, εικ. 30· Μαντζαρίδης, *ό.π.*, σσ. 118-120, εικ. 83· Μαρινάκης, *ό.π.*, σσ. 71-73· *Περηγητών Αναμνήσεις*, *ό.π.*, σ. 218· Μοναχού Μουσέως, *ό.π.*, σσ. 35, 117, εικ. σ. 81.

64. Για την εικονογραφία του τύπου της Παναγίας Οδηγήτριας, βλ. σημ. 12.

γεί με το δεξί χέρι, ενώ στο αριστερό κρατάει κλειστό ειλητάριο. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας απεικονίζονται μέσα σε μετάλλια δύο άγγελοι σεβίζοντες σε προτομή (εικ. 26)⁶⁵. Η Παναγία Αντιφωνήτρια φέρει επιζωγράφηση στο πρόσωπο και στα ρούχα, η οποία χρονικά τοποθετείται στο έτος που δέχτηκε την ασημένια επένδυση (1860). Αντίθετα, οι άγγελοι δεν φέρουν επιζωγράφηση, γεγονός που επιτρέπει, με βάση τα τυπολογικά, τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τη χρονολόγηση της τοιχογραφίας της Παναγίας τη δεύτερη δεκαετία του 14ου αι.⁶⁶

Η τοιχογραφία καλύπτεται με αργυρεπίχρωση επένδυση (εικ. 24), η οποία φέρει στο μέσον της κάτω πλευράς την εξής επιγραφή: *Τὸ ἱερὸν ἔνδυμα/ τῆς σεβασμίας ταύτης θαυμα/τουργοῦ ἁγίας εἰκόνας ἐγένετο ἐν Ἰασίῳ τῆς Μολδανῆας/ διὰ Διονυσίου Ἀρχιμανδρίτου Βατοπαιδινοῦ ἐν ἔτει 1860. Εἰς μνημόσυνον τῶν συνδρομησάντων/ δούλων τοῦ Θεοῦ Μαρίας, Νικολάου, Κωνσταντίνου, Εὐφροσύνης, Δημητρίου, Θεοδώρου, Μιχαήλ/ Γεωργίου, Κωνσταντίνου, Νικολάου, Ἄννης, Γρηγορίου καὶ παντὸς τοῦ γένους αὐτῶν.*

Αριστερά της κεφαλής της Παναγίας είναι αναγεγραμμένη η ακόλουθη επιγραφή, σχετική με την απαγορευτική επιταγή της Παναγίας προς τη βασίλισσα Πλακιδία: *Τῆς φωνῆς ἀκούσασα, τῆς εἰκόνας Παρθένε/ Πλακιδία ἔγνωσε τὴν ὄντως Θεοῦ Μητέρα σπεύδουσα/ θερμῶς ἐν φόβῳ σοι ὑπακούσει, χαίρει δὲ ἀγαλλομένη ὡς ἐκπληροῦσα θεῖον ἔργον καὶ ἐβόα χαῖρε Κυρία ὡς πάντων βασίλισσα.*

Στη Μονή Βατοπαιδίου σώζεται τοιχογραφία του 19ου αι., αντίγραφο της παραπάνω τοιχογραφίας (εικ. 27), παραπλεύρως της οποίας ιστορεῖται και η μορφή της βασίλισσας Πλακιδίας (εικ. 28). Η τοιχογραφία της Παναγίας του αντιγράφου συνοδεύεται από την επιγραφή: *Η ΦΩΝΗCACA ΤΙ ΒΑCΙΑΙCCH ΠΛΑΚΙΔΙΑ* και βρίσκεται στον καμαροσκεπή διάδρομο, πάνω από την τοιχογραφία της Παναγίας Αντιφωνήτριας.

Ε. Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ – ΒΙΒΗ Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

65. Σχέδιο της εικόνας έχει δημοσιεύσει ο Kondakov, *Iconografija*, ό.π., σ. 160, πίν. 62.

66. Βλ. την Παναγία Οδηγήτρια Αγίου Νικολάου Ορφανού και τον άγγελο στον ναό του Αγίου Ιωακείμ και Άννης στη Studenica. Α. Ξυγγόπουλος, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1969, εικ. 144· G. Babić, *Krleževa crkva y Studenici*, Beograd 1987, πίν. 44, 45.

SUMMARY

Efthimios Tsigaridas – Vivi Papadimitriou, *Miraculous icons of the Vatopedi Monastery and their copies.*

In the present study we mention three icons of the Vatopedi monastery of Mount Athos, which are venerated as miraculous. The icons in question are of the Virgin Vematarissa, the Virgin Paramythia and the Virgin Antiphonetria. These icons are especially popular and have been the model for a series of copies.

The icon of the Virgin Vematarissa (fig. 1-3) is connected, according to the tradition, to a raid and plunder of the monastery by the Arabs in the 10th century. It is also named «Ktetorissa» because of its miraculous discovery during the period in which the three founders of the monastery lived (end of the 10th century). In later copies it also bears the name «Vathopedini», «Vatopedini or Vematarissa» or «Vematarissa of Vatopedi». Iconographically, it follows the type of the Virgin Odegetria. It bears silver and gold revetment, which consists of parts chronologically covering the period from the second half of the 12th century to the 19th century. An inscription, preserved in the twelfth-century revetment, gives us information about the icon being a donation of the hegumene of the monastery of Theosteriktos (end of the 12th century). In addition, according to an inscription, some parts of the revetment can be dated back to the 14th century and some others to the 1690s, being the work of the goldsmith Nikolaos from Nikolitza. The icon of the Virgin Vematarissa has been the model for a number of copies, seven of which are kept in the monastery and are dated from the last quarter of the 14th century to the 19th century (fig. 4-10).

At the chapel of the Virgin of Paramythia of the monastery, the icon under the same name is kept as a wall painting of the Virgin Mary (fig. 13). This icon is connected to the incident of a pirate raid which the Virgin revealed to the monks, while the infant Christ tries to prevent Her from doing so by putting His hand on Her mouth. It is of a rare iconographic type. Familiar to us is its earlier variation in Ochrid, an 11-century wall painting in the church of Saint Sophia. This iconographic type is especially popular in Cyprus (fig. 21-22) and is met in several variations in Crete (fig. 23), Sinai, Serbia, Italy, France, Russia etc. One wall painting, to which the incident of the siege of the monastery by the pirates is attributed in a narrative style (fig. 14) and five icons – copies of the Virgin of Paramythia (fig. 15-19) are kept in the monastery. Copies of it are also preserved in the Museum of Byzantine Cul-

ture in Thessaloniki, in the church of Saint Sophia in Sofia (fig. 20) and elsewhere. The wall painting – icon dates back to the 14th century and was probably repainted at the end of the 16th or at the beginning of the 17th century.

From an iconographical point of view, the wall painting of the Virgin Antiphonetria follows the type of Odegetria (fig. 24-26) and dates back to the second decade of the 14th century. A wall painting, of the 19th century is preserved in the Vatopedi monastery (fig. 27), copy of the above mentioned one, next to which queen's Placidia figure is painted (fig. 28), to whom the Virgin had refused entrance to the monastery.

Εικ. 1. Μονή Βατοπαιδίου, η Παναγία Βηματάρισα ή Κτητόρισα.

Εικ. 2. Η Παναγία Βηματάρισσα με την επένδυση του 12ου και του 16ου αι.

Εικ. 3. Σχεδιαστική απόδοση της Παναγίας Βηματάρισσας και της επενδύσεως του δεύτερου μισού του 12ου αι.

*Εικ. 4. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο
της Παναγίας Βηματάρισσας.
Τρίτο τέταρτο του 14ου αι.*

*Εικ. 5. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Πα-
ναγίας Βηματάρισσας. 1772.*

Εικ. 6. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας. 1781.

Εικ. 7. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας. 18ος αι.

*Εικ. 8. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο
Παναγίας Βηματάρισσας. 1812.*

*Εικ. 9. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο
της Παναγίας Βηματάρισσας. 1835.*

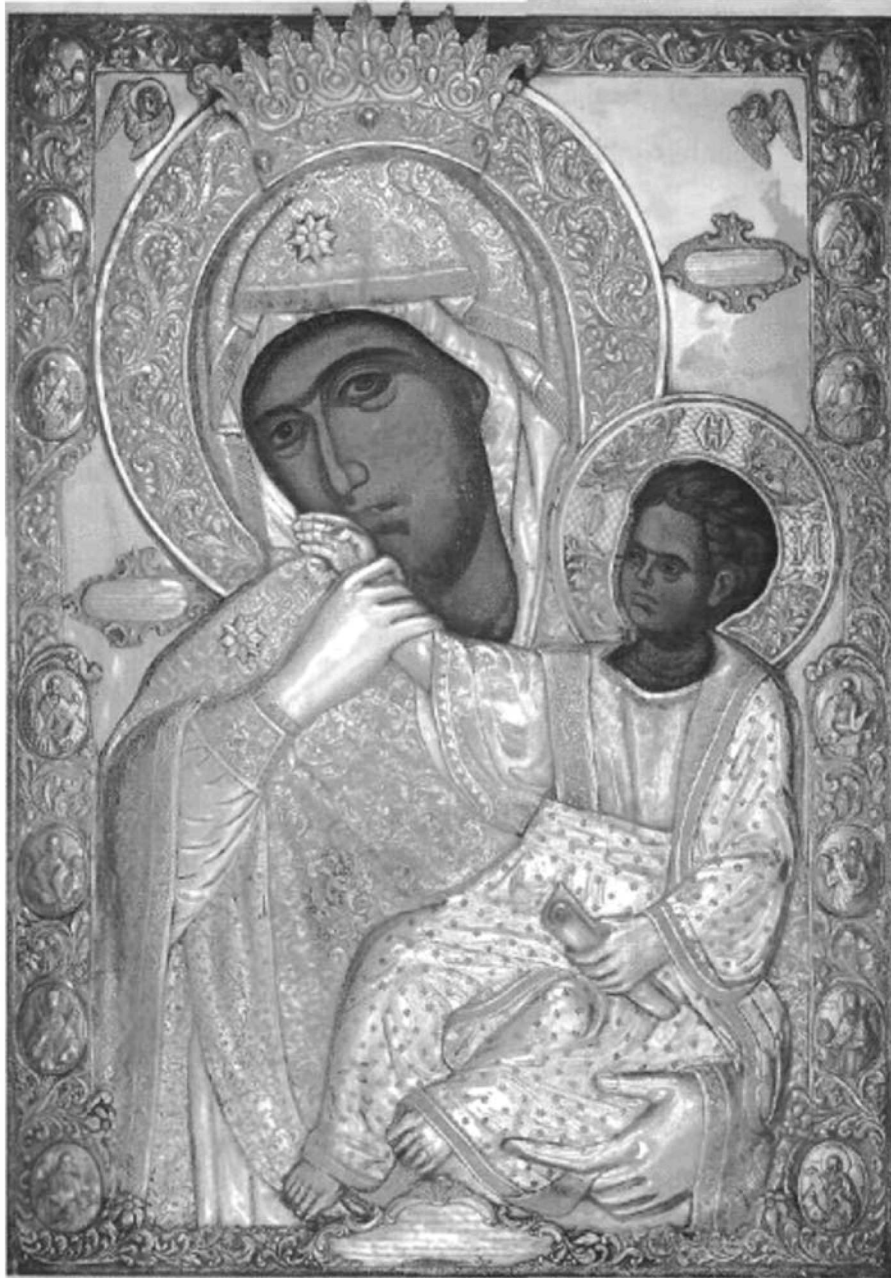
Εικ. 10. Μονή Βατοπαιδίου. Παρεκκλήσιο Αγίου Δημητρίου. Αντίγραφο της Παναγίας Βηματάρισσας. 1856.

Εικ. 11. Πρωτάτο. Παναγία η Βατοπεδινή. Δεύτερο μισό 16ου αι.

Εικ. 12. FYROM, Μοναστήρι (Bitola), ναός Αγίου Δημητρίου.
Η Παναγία «Βατοπεδηνή». 1502.

Εικ. 13. Μονή Βατοπαιδίου. Παρεκκλήσιο της Παναγίας Παραμυθίας.
Η Παναγία Παραμυθία.

*Εικ. 14. Μονή Βατοπαιδίου. Παρεκκλήσι Αγίου Δημητρίου.
Αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας. 1791.*

Εικ. 15. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας. 17ος αι.

Εικ. 16. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας. 19ος αι.

Εικ. 17. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας. Δεύτερο μισό 19ου αι.

Εικ. 18. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας. Δεύτερο μισό 19ου αι.

Εικ. 19. Μονή Βατοπαιδίου. Παρεκκλήσιο Αγίου Παντελεήμονα. Αντίγραφο της Παναγίας Παραμυθίας. Δεύτερο μισό 19ου αι.

*Εικ. 20. Βουλγαρία. Σόφια, ναός Αγίας Σοφίας.
Η Παναγία Παραμυθία. 19ος-20ός αι.*

*Εικ. 21. Κύπρος, ναός Παναγίας
Χρυσαινιώτισσας. 13ος αι.*

*Εικ. 22. Κύπρος, Μονή του Αγίου
Ιωάννη του Χρυσσοστόμου
του Κουτζοβέντη. 14ος αι.*

*Εικ. 23. Κρήτη, Μονή Οδηγήτριας του
Καινουργίου. Αρχές 14ου αι.*

Εικ. 24. Μονή Βατοπαιδίου, η Παναγία η Αντιφωνήτρια.

Εικ. 25. Μονή Βατοπαιδίου, η Παναγία η Αντιφωνήτρια χωρίς επένδυση.

Εικ. 26. Μονή Βατοπαιδίου, η Παναγία η Αντιφωνήτρια. Λεπτομέρεια, ο άγγελος.

Εικ. 27. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Αντιφωνήτριας. 19ος αι.

Εικ. 28. Μονή Βατοπαιδίου. Αντίγραφο της Παναγίας Αντιφωνήτριας. Λεπτομέρεια, η βασίλισσα Πλακιδία. 19ος αι.